

Markó Béla

Kántor–Láng

(Erdélyi polgárok)

De ki az a *Kántor–Láng*? Nem ki, hanem mi, válaszolhatnánk rögtön helyesbítőleg. Kántor Lajos és Láng Gusztáv 1971-ben megjelent irodalomtörténetéről van szó (*Romániai magyar irodalom 1945–1970*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest), amelynek második kiadásában, 1973-ban már módosítani kellett az 1945-ös évszámot 1944-re, mert időközben felneszelt a cenzúra, hogy Romániában, és ezen belül Erdélyben az új korszakot nem 1945-től, hanem 1944-től kell számítani. Ki tudja, mire gondolhatott volna valaki, ha marad az évszám! Akár még arra is, hogy egy rövid ideig, 1944 őszétől egészen 1945 elejéig nem román, hanem orosz – vagyis szovjet – közigazgatás volt Erdélyben, ami egyébként így igaz. De az is lehet, hogy valamelyik szolgálatos feljelentő szerint a magyar államiságot terjesztették ki utólag így a szerzők Erdélyben – pontosabban: Észak-Erdélyben – 1945-ig. Ez az apró kiigazítás is mutatja, hogy miképpen kellett abban a nacionálkommunista rendszerben szalamoznia mindenkinek, írónak, irodalomtörténésznek, hogy valamit is elmondhasson a közelmúltról. Bátor vállalkozás volt az 1945-ben (vagy 1944-ben?) kezdődő negyedszázad irodalmát számbavenni, értékrendet felállítani, legalább oly módon, hogy kinek jut külön címszó, ki szerepel csak felsorolásban, illetve melyik alkotóra hány sort szán a szerzőpáros: Kántor–Láng. Így van ez persze minden lexikkal vagy irodalomtörténettel, csakhogy egy diktatórikus rezsimben nem volt könnyű az esztétikát lépten-nyomon felülíró ideológiát kijátszani és a cenzorok eszén túljárni. Hol sikerült, hol nem. Kántornak és Lángnak többnyire sikerült, könyvük ráadásul nemcsak ideológiai, hanem esztétikai merészségével is hatott, kolozsvári egyetemi hallgatókként hamar a becenevén kezdtük emlegetni: Kántor–Láng. Nagy visszhangja volt mindenképpen, Láng Gusztáv emlékei szerint „a kritikák száma legalább hetvenre rúgott”, szerzőtársa ennél is többre, „körülbelül százra” emlékszik újabb közös művükben, az egykori irodalomtörténet folytatásában (*Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról*. Bookart Könyvkiadó, Csíkszereda, 2018, 37–38.), amelynek megjelenését Kántor Lajos sajnos már nem érthette meg, miután a szó szoros értelmében az utolsó pillanatig dolgozott rajta. Ezt a vaskos, nyolcszáz oldalas könyvet forgatva, arra is rá kell jönnöm természetesen, hogy valójában nem is tulajdonnév a Kántor–Láng, hanem köznév, egyszerűen így: kántor–láng, és még csak nem is egy sajátos műfajt, afféle irodalomtudományi Ilf és Petrovot jelöl, hanem egy eszmét. Miszerint lehetséges a közös irodalmi értékrend, illetve, hogy van a magyar irodalmon – vagyis egy hajdani és remélhetőleg majdani közös értékrenden – belül külön erdélyi irodalom, és legfeljebb csak azt érdemes mérlegre tenni, hogy mennyire van „belül”, és mennyire „külön”. Egy ilyen eszme vagy eszmény megvalósításának nyilván az a kritikusi és irodalomtörténeti empátia az előfeltétele, amit ebben az újabb könyvben, visszaemlékezve hajdani együttműködésükre, Láng Gusztáv ekképpen fogalmaz meg,

érzelmesen, és mégis precízen: „Igyekezünk Kant mondása szerint élni: amit megírtunk, azt őszintén gondoltuk is, de nem mindent írtunk meg, amit őszintén gondoltunk. Ez utóbbiakat azonban megosztottuk egymással, s a barátság egy új tartalommal telt meg: a bizalommal. Olyan korban, melyben egy bizalmas vallomás bűnváddá válhatott, lényegében egymásra bíztuk a szabadságunkat, a pályafutásunk esélyeit, és tudtuk, hogy ezt feltétel nélkül meg is tehetjük. Ehhez jellemet kellett látnunk egymásban, és ez megtisztelő is volt. Talán ez a magyarázata annak, hogy bár sok mindenben nem értettünk egyet, mármint politikában, esztétikában, az irodalom céljaiban, sohasem került sor e nézetkülönbségek miatt személyes ellentétre közöttünk. Nem egymás véleményeit becsültük, hanem egymás jellemét.” (7.) Igen, talán ez a Kántor–Láng együttműködés lényege, hiszen az erdélyi közéletben nem a véleményegyezés köt össze minket már régóta, hanem egy morális értékközösség. Már amennyiben tényleg van ilyen! Lennie kell, lennie kellene, hiszen ebből a mostani vállalkozásból is kiderül, hogy Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalmi preferenciái – hál’ istennek – nem mindig esnek egybe, viszont a *Száz év kaland*, amely formájában nem irodalomtörténet tulajdonképpen, hanem a szerzők nevét minden szöveg fölött feltüntető esszé- és kritikagyűjtemény, jól szemlélteti, hogy Láng Gusztáv szavaival „két, sok tekintetben eltérő ízlésű kritikus” (35.) szövetkezett valamire, és erre a különbségre többször is utalnak mindketten. Ami számomra azt bizonyítja, hogy elvben ma is lehetséges az irodalomtörténet-írás, lehetséges közös, koherens műben felmutatni azt az irodalmat, amely egyre megosztottabb, elsősorban Magyarországon. Viszont ez ma sem a közös ízlésvilágtól, hanem valamilyen morális egyetértéstől függ elsősorban, tűnjék bármennyire is irodalmon kívülinek, amit mondok. Lehetséges a közös könyv, de ismétlem, ma már nem olyan formában, mint az a hajdani irodalomtörténet, amelyben csak a címlapon szerepeltek a szerzők, belül viszont a legjobb esetben is csak alapos stílus-elmeléssel lehetett volna megkülönböztetni, hogy melyik passzust ki írta.

Kántor Lajos és Láng Gusztáv nosztalgiával emlékezik a szolidaritás fél évszázaddal ezelőtti pillanataira, de van bennük kellő bölcsesség, hogy tudják, a nosztalgia rossz tanácsadó is lehet: nem egy hasonló irodalomtörténettel próbálkoznak, hanem az akkori munkájukban összefoglalt huszonöt év előzményeit és folytatását gyűjtik egybe, valamilyen „alkalmazott” irodalomtörténetet próbálnak így megszerkeszteni, sikerrel szerintem. Elgondolkoztató, megtermékenyítő, és persze eligazító mű lehet ez sokaknak. Azt is modhatnám, hogy lemondva a teljességről, a közös stílus amúgy is abszurd igényéről, a mindenkit kielégítő névsorolvasás helyett a szerzők valami másra: egy évszázad irodalmi jelenség-térképének megrajzolására tesznek kísérletet, saját egykori irodalomtörténetük alkalmazhatóságát is bizonyítva utólag. A *Száz év kaland* írásainak egy része még 1989 előttről, zömük pedig az utánról származik, sok friss szöveggel kiegészítve. Töredékről töredékre haladnak előre, mindenképpen azt sugallva, hogy amint Láng Gusztáv megfogalmazza: „Minden értelmezés előbb-utóbb értelmét veszti, csak a művek változatlanok.” (33.) De természetesen jól strukturált munka ez, hiszen számos alkotóról feltételezhetően nem írt volna egyikük sem, ha nincsen köztük megegyezés a teljes horizont áttekintéséről. Így viszont szóba kerül egyfelől Nagy István, másfelől Wass Albert (Láng Gusztáv), illetve Szabó Dezső is (Kántor Lajos). Nem beszélve az olyan revelációszámba menő újrafelfedezésekről, mint a szinte teljesen elfelejtett Gellért Sándor (Kántor Lajos). Valószínűleg Kántor Lajos volt az, aki vérbeli szerkesztőként minél inkább bővíteni akarta a listát, megszámoltam: Kántor 65 szerzőről ír külön fejezetben vagy alfejezetben (tulajdonképpen, mint említettem, többnyire könyvkritikákról vagy alkalmi esszékről, esetleg előadásokról van szó), míg Láng Gusztáv jóval kevesebb, összesen 27 író eleméz (önálló kritikák, előadások, tanulmányok ezek is), viszont tőle származik több fontos elméleti fejtegetés is, például egy rövid, de jelentős esszé demokráciáról és kisebbségről. Több már-már feledésbe merült szerzőt mutat be ő is, például Markovits Rodiont vagy Szemlér Ferencet.

Mindenképpen ő dilemmázik többet, ő próbálkozik újra meg újra az erdélyi magyar irodalom definiálásával, illetve annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy egyáltalán van-e ilyen, és ha igen, akkor mit is jelent ez az erdélyiség. Alapjában véve mindketten úgy vélik, hogy vannak jól megfogható erdélyi sajátosságok, de míg úgy tűnik, Kántor Lajos ezt tényként fogadta el (számos könyve, többek közt a *Konglomerátum* című, Erdélyről – és Gaál Gáborról, Szabédi Lászlóról, Szilágyi Domokosról – szóló esszéregénye bizonyítja ezt), addig az immár évtizedek óta Szombathelyen élő Láng Gusztáv érthetően más optikával, az ellentmondásokat talán élesebben érzékelve jut el ismételten majdnem ugyanarra a konklúzióra. Ezt a kettejük által külön-külön bejárt utat tartom igazán izgalmasnak, ez az igazi kaland ebben a *Száz év kalandban*. Ha úgy tetszik, látszólag „Erdély magyar irodalmáról” van itt szó, ahogy az alcím is jelzi, de valójában két kiváló értelmiségi, két egymástól már régóta távol élő barát Erdély-olvasata ez. Szorongó közelítés ahhoz a kérdéshez, hogy van-e még közös Erdélyünk egyáltalán, és hogyha van, milyen is. A magam részéről hozzátehetném: ma még talán van, de lesz-e holnap is? Persze nincs szükség ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához semmiféle politikai-közigazgatási vagy államjogi eszmefuttatásra, bőven elég egy „részjelenséget”, irodalmunk szóban forgó száz esztendejét végiggondolni.

Láng Gusztáv annak idején a huszadik századi magyar irodalmat tanította a kolozsvári bölcsészkaron, és verselemzéseit hallgatni éppen olyan élmény volt nekem, mint később, a nyolcvanas évek elején a moldvai Iași-tól (Jászvásártól, ahogy egyik-másik honfitársunk visszamagyarítaná azt is, amit már nem érdemes) Kolozsvárig tartó hosszú vonatúton megtanulni pókerezni tőle, amit aztán, mi tagadás, el is felejttem. Nem anekdotázni akarok, csak szeretném felidézni az olvasónak akkori életünket: azért jártunk Iași-ban, Láng Gusztáv a bírálóbizottság tagjaként, én meg az Igaz Szó című folyóirat szerkesztőjeként, mert ott tartották abban az évben a romániai középiskolások magyar irodalmi tantárgyversenyét. Hogy miért ott? Mert a román irodalmi tantárgyverseny helyszíne is ez volt éppen, és a kettőnek egy helyen kellett lennie. Így éltünk akkoriban. De végül is volt magyar irodalmi tantárgyverseny, és volt erdélyi magyar irodalom is, mondhatná valaki. A lényeg: a futó pókerkalandot elfelejttem, ám a nyugatosok szeretetét mélyen belénk plántálta Láng Gusztáv, az maig él. Apropó, gondolom, a szombathelyi főiskolára kerülve később, elégszer szembesülhetett ő is azzal a kínzó kérdéssel, hogy egyik kedvencét, Dsida Jenőt, aki az élvonalbeli nyugatosokkal, Babitscsal, Kosztolányival, Juhász Gyulával, Tóth Árpáddal egyenrangú költő, maig nem integrálta a magyarországi közvélemény. Azon is elgondolkozhatott, hogy az általa gondozott, minden eddiginél teljesebb Dsida-összest néhány évvel ezelőtt talán kétszázötven példányban merték kiadni a szombathelyiek (ez nem a kiadó kritikája, ők dicséretet érdemelnek). Kántor Lajosnak is számtalanszor szembe kellett néznie természetesen azzal a kint is, bent is helyzettel, hogy miközben makacs következetességgel és kivételes igényességgel szerkesztette a Korunk tematikus számait – az Erdély és Magyarország közti szellemi-kulturális kerítéseket is bontogatva –, volt-e vajon kellő visszhangja ennek „odaát”. Ízig-vérig transzilván értelmiségi volt ő, figyelme mindenre kiterjedt, Erdélyt szerette, Kolozsvárral a végletekig elfogult volt, de ugyanakkor folyamatosan a teljes magyar kultúrában gondolkozott. Nem ellentmondás ez, csak annyira, amennyire ellentmondás mindannyiunk élete, akik Romániában próbálunk magyar íróként minden magyar olvasó számára érvényeset mondani, ha egyáltalán szabad még ilyen patetikusan fogalmaznom.

Közel ötven év telt el az első Kántor-Láng megjelenése óta, és mindenképpen tanulságos összevetni az akkori definíciós kísérleteket a mostaniakkal, mert rá fogunk jönni, hogy az eltéréseket nem kizárólag az egykori politikai és etnikai elnyomás meg a mai, többé-kevésbé szabad véleménymondás közti különbségekből kell levezetni, vagyis nem

csak arról van szó, hogy miképpen kellett fogalmazni akkor, és hogyan lehet beszélni ma. Természetesen az akkori meghatározásokban benne vannak a kényszerű politikai szempontok is, de ettől függetlenül is érezhető, hogy a szerzők hisznek egy közös, egységes, működő irodalmi hierarchiában, tehát a hagyományos értelemben vett irodalomtörténetben, és ami ennél is fontosabb, hisznek az erdélyi magyar irodalom entitásjellegében, vagyis önállóságában. Ezt kimondani egy fél évszázaddal ezelőtt csakis úgy lehetett, hogy meg kellett próbálni óvatosan eltávolodni az egységes, tagolatlan romániai kultúra eszméjétől, és még óvatosabban ki kellett fejteni a magyar irodalom egészével való történelmi közösséget. Az 1971-es Kántor-Láng legelső mondatai: „*A romániai magyar irodalom idő- és térbeli határait készen kínálja a történelem. Születésének évszáma 1919, földrajzi hazája pedig Románia. Bölcsőhelye, szűkebb pátriája Erdély (mely központi szerepét az irodalom életében mindmáig megőrizte) és a vele szomszédos részek, de már a harmincas évek derekán jogosnak érezte Gaál Gábor az »erdélyi« jelző fölcserélését a »romániai«-val, egyrészt az országban Erdélyen kívül élő nagyszámú magyar tudomásulvételeként, másrészt mert a nemzetiségi lét kérdéseit elválaszthatatlannak érezte a romániai társadalom egészének alapkérdéseitől.*” (5.) Ez az egyetlen bekezdés is mutatja: mifelénk olvasni tudni kell. Lehet ugyanis a későbbi tartalmakat körülbástyázó ideológiai kompromisszumnak tekinteni ezt a bevezetőt, például az erősen baloldali Gaál Gáborra való hivatkozás vagy a romániaiság hangsúlyozása erre indíthatna minket, de legalább ennyire indokolt arra a bátorságra felfigyelni, hogy a kötelező hazafogalmat miként relativizálták a „földrajzi” jelzővel a szerzők, vagy hogy Erdély központi szerepét emlegették akkor, amikor ezt semmilyen kontextusban nem szerette a hatalom. Mint ahogy az akkori körülményekhez képest szokatlanul szókimondó, tipográfiailag is kiemelt definíciót is kaptunk a bevezető végén: „*Ilyenformán a romániai magyar irodalom Románia 1919 utáni területén kialakult magyar nyelvű irodalom. Társadalmi meghatározója a romániai társadalmi valóság, valamint a romániai magyarság kisebbségi, illetve 1944 utáni nemzetiségi helyzete. Mindkét vonás megkülönböztető a magyarországi irodalomhoz viszonyítva, amelyhez azonban a nyelv és a kulturális hagyományok távan értelmezett közössége fűzi.*” (7.) A „kettős kötődés” ideológiáját nem sokkal azelőtt még vehemensen tiltotta, és az erre való utalásokat könyörtelenül irtotta a cenzúra. Ez a meghatározás ma már óvatoskodónak tűnhet (bár azt gondolom, alapjában véve nagyon is igaz most is), akkor viszont nem lehetett könnyű úgy megindokolni, hogy nyomdafestéket láthasson. Kellott hozzá a ravasz erdélyi okfejtés: „*Minden, a magyar irodalomtól elkülönítő törekvés a román irodalommal szemben is szeparálóerőként hat. A romániai magyar irodalom nem kettészakítja önmagát, amikor sajátjának tekinti a magyarság valamennyi haladó szellemi értékét (amire magyarnyelvűsége természetszerűen kötelezi is), s vállalja egyben romániaiságát is. Ellenkezőleg: összekapcsolja mindazt, ami a két nép kultúrájában egymást segítő, egymást kiegészítő, közös történelmi gyökerekből sarjadt érték.*” (6.) És így tovább.

Ehhez képest hol tartunk most? Attól félek, nem ott, ahol számomra rokonszenves optimizmussal – és okos érveléssel – Láng Gusztáv is látni véli az erdélyi magyar irodalmat. Ugyanis a hatalmi kényszer múltával nem szűnt meg a mindennapi valóság kényszere: hogy politikai-társadalmi meghatározottságai az egységes magyar irodalomba remélhetőleg mind szervezesebben illeszkedő erdélyi irodalmat továbbra is entitásként (is) működtetik, tehát a különbségek nem egyszerűen regionálisak, nem csupán a tájjellegből adódnak, bár az is számít. Érdekes, hogy a *Száz év kalandban*, a lehetséges definíciót keresve, ismét használja Láng Gusztáv a „földrajzi” jelzőt, egy némiképpen új, fontos szempontot illusztrálva: „*Ebből – hogy tudniillik e különbségek és többletek nem földrajzi meghatározottságúak – az is következik, hogy Erdélyben élő és író költő tartozhat akármelyik, a maga korában lehetséges és időszzerű csoporthoz, s nem Erdélyben (Partiumban) élő szerző is lehet az erdélyi hagyomány folytatója. (Mint példát említhetem Jékely Zoltánt, aki A marosszentimrei*

templomban címen megírta a transzilvanizmus egyik kulcsversét, úgy lehet Budapesten, ahol élete nagy részét leélte.”) (245.) Ezzel a példával Láng megkísérli az erdélyiség fogalmát elszakítani a „lakhely”, az „állampolgárság” kérdésétől, ami szerintem inkább kivételként mutatható fel, idézhetném én is a régóta Budapesten élő és alkotó Bodor Ádám erősen erdélyi jellegű prózáját. Viszont sokkal lényegesebb, hogy több irányban is kilép a szűken vett erdélyiség-értelmezésből, és másutt például nemcsak az irodalmi, hanem a politikai erdélyiségről is beszél, demonstrálva ezáltal, hogy errefelé irodalmat és politikát szétválasztani meglehetősen nehéz, sőt nem is mindig hasznos. Ezúttal nem 1919-ig, hanem a XVI–XVII. századi erdélyi fejedelemségig megy vissza: „Ez a különállás csaknem másfél évszázadig állt fenn, mely idő alatt Erdély állami és társadalmi különfejlődése is végbement. [...] Részletes elemzés (és bizonyítás) nélkül megkockáztatnám azt a fellevést, hogy a különállás fennmaradása esetén Erdélyben is egy olyan »plurális erdélyi nemzet« alakulhatott volna ki, mint az időben párhuzamos svájci modell.” (40.) Az erdélyiséget nyilvánvalóan csak akkor lehet értéként propagálni, ha tisztázzuk, hogy nem provincializmusról van szó, és ezt bizonyítandó Kántor Lajos gyakran emlegeti Kós Károlyt és a hozzá hasonlóan transzilvanista kortársait. Ugyanebből a célból idézi egy helyen Kuncz Aladárt is, aki így vélte feloldani a dilemmát 1928-ban: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalomban és műveltségben maga az egyetemesség.” (50.) Ez az „egyetemesség” jól hangzik, de kérdés, nem áztatjuk-e magunkat azzal, hogy mivel nem tartanak vissza minket, kisebbségben élőkét saját állami – netán nemzetállami – korlátok, máris általános érvényű műveket alkotunk, vagy legalábbis: alkothatnánk. Egy identitásában fenyegetett közösség valóban felismerheti egy adott pillanatban, hogy együttélésre van predestinálva, de elindulhat az ellenkező irányba is: egy bezárkózó, elszigetelő fundamentalizmus felé. Amikor *A romániai magyar irodalom* című munkájukat megírták, Láng is, Kántor is egy fiatal, nemcsak az előttük járókhoz, hanem az utánuk jövőkhöz képest is újító, avantgárd nemzedékhez tartoztak, és igazuk van, hogy utólag is „kánonreformként” emlegetik művüket egy „internetes levélváltásban”. (*Száz év kaland*, 32–33.) Most viszont, fél évszázad múlva, mintha már őket haladta volna túl az idő, de sajnos, rossz értelemben: az erdélyi irodalom megszabadult ugyan a román cenzúra nyűgétől – mert ilyen éppen nincsen –, ám egy-két évtizednyi tanácsstalanság után most meg úgy akarnák sokan a magyar irodalom egészébe integrálni, hogy éppen attól menekülnének, amit leginkább hozzáadhatnának a magyar kultúrához. Az erdélyiséget ugyanis nemcsak Láng Gusztáv, de – talán még hangsúlyosabban – Kántor Lajos is úgy érti, ahogy magam is érteni szeretném: nem földrajzi, hanem politikai és társadalmi meghatározottságként, amelyet nem kell Budapesten járván – vagy élvén – sem letagadni. Így kerülhet ebbe a műfajilag nehezen meghatározható, közvetve a klasszikus irodalomtörténet-írás lehetetlenségét is tanúsító könyvbe néhány Kántor Lajos által jegyzett elemzés olyan alkotók művéről, akik Erdélyt írják, erdélyiek akkor is, ha máshol élnek vagy éltek, sőt esetleg máshol kezdtek írni is. Többek közt Cs. Szabó Lászlót, Poszler Györgyöt, Dragomán Györgyöt, Szabó T. Annát, Bartis Attilát említhetném.

Magától értetődően egyszerűbb volt annak idején, az első Kántor–Láng megírásakor az erdélyi magyar irodalom Románián belüli önállóságát megfogalmazni (ha érvényesíteni nem is lehetett igazán), mint most meghatározni az erdélyi írók viszonyát a magyar irodalom egészéhez, és ez ennek az újabb Kántor–Lángnak is az egyik központi problémája. Nem beszélve arról, hogy amint jeleztem, mindez nem kizárólag irodalomelméleti és esztétikai kérdés, hanem politikai is, és ebben a pillanatban elég sok bizonytalanság van a romániai magyar közösség politikai hogy- és holléte körül is. De elvi-eszmei tisztázáson innen és túl, azt a pragmatikus álláspontot vélem a leghasznosabbnak, amelyet olyan magyarországi szerkesztők és kritikusok képviselnek, mint például Elek Tibor, Füzi László, Károlyi Csaba vagy Pécsi Györgyi (és még folytathatnám, bár a lista nem lenne

nagyon hosszú): elméleti igénnyel is közelítenek ehhez a problémához természetesen, de közben címkék nélkül próbálják számon tartani az Erdélyben vagy Erdélyből, esetleg Erdélyről napvilágot látott, arra érdemes szövegeket. Magát az erdélyiséget is ily módon lehetne talán egyidejűleg fölerősíteni, és ugyanakkor – mert ez, minden ellenkező híresztelés dacára, még nem így van – az összmagyar kultúra szerves, elidegeníthetetlen részének tekinteni. Repetitio est mater studiorum, megint elmondom: igen, bizonyos ellentmondások feloldhatatlanok, és éppen ezért kár is próbálkozni a feloldásukkal. Hiszen sokszor leírtam azt is, hogy jelzők nélkül, egyszerűen csak magyar író szeretnék lenni, és most mégis kétségbeesetten reménykedem, hátha Kántor Lajosnak volt igaza, hátha nem csak a nosztalgia beszélt belőle, amikor többször is fejezetcímbe emelte ki „Erdélyt” és származékait: „erdélyi”, „erdélyiség”. Mint ahogy egy helyen Láng Gusztáv is „expanzív erdélyiségről” értekezik. Bárcsak így lenne! Addig is hadd mondjuk el: könyvükben mindenről – politikáról is – szó esik, amit Erdély kapcsán érdemes továbbgondolni, ha még hajlandók erre azok, akik két állampolgárság között egy harmadikról, a nem létező erdélyiről lassan-lassan el is feledkeznek. Mert hát erdélyi állampolgárok egyelőre nem, de erdélyi polgárok azért még lehetnének.